

„Caliștii” Filocaliei și scrierile lor isihaste: enigme, descoperiri și o recentă restituire

Arhid. Prof. Dr. Ioan I. ICĂ JR*

Rezumat:

Pe baza unor cercetări mai noi, acest studiu expune pentru prima oară în teologia românească încercările de identificare a enigmei celor „patru Caliști” care sunt menționați în Filocalie. Descoperit în 1970, masivul codice Matsuki aduce noi date despre mediul și opera Patriarhului Ecumenic Calist I, cel mai important autor dintre cei patru amintiți. În final se oferă o sinteză a „capitolele” isihaste „despre curăția inimii” ale patriarhului Calist I, cuprinse în codicele amintit.

Cuvinte cheie:

Filocalie, viață ascetică, rugăciune isihastă, patr. Calist I al Constantinopolului

I

În 1782 la Veneția era publicat un masiv tom de XV+1207 pagini sub titlul *Philokalia tōn hierōn nēptikōn* [*Filocalia sau iubire de frumos/sau cultivare frumoasă/ a celor ce se deprind cu sfințenie în trezie*]. Întreg tirajul a fost încărcat și transportat în Grecia, volumul rămânând necunoscut savanților occidentali astfel că abia în 1860 abatele J.P. Migne, îngrijitorul seriei „Patrologia graeca”, a obținut cu mare dificultate un exemplar, pentru a putea introduce în seria sa scrierile cuprinse în el. Editorii tomului – nementionați nici pe foaia de titlu, nici în text, dar cunoscuți între monahii din Răsărit ca fiind cuvioșii Macarie al Corintului (1731-1805) și Nicodim Aghioritul (1749-1809) – publică în *Philokalia* o veritabilă bibliotecă („summă”) de scrieri ascetico-mistice, grupând în ordine aproximativ cronologică 32 de autori duhovnicești patristici și bizantini, răsfrăți pe parcursul

* Arhid. Dr. Ioan I. Ică jr, profesor (Spiritualitate) la Facultatea de Teologie *Andrei Șaguna* din cadrul Universității *Lucian Blaga* din Sibiu. E-mail: ioanicajr@gmail.com.

Arhid. Prof. Dr. Ioan I. Ică jr

unui mileniu, începând cu Sfântul Antonie cel Mare (†356) și sfârșind cu Simeon al Tesalonicului (†1429) după cum urmează¹:

Philokalia de la Veneția 1782 – structura unei summe ascetico-mistice

<Partea I>

- nr. 1 – Antonie cel Mare: Învățăături morale în 170 capitole (p. 11-30);
- nr. 2 – Isaia pustnicul: *Despre paza minții în 27 de capitole* (scurtă selecție din *Asketikon-ul* avvei Isaia) (p. 33-37);
- nr. 3 – Evagrie Ponticul:
 - a) *Schiță despre bazele vieții monahale* (p. 41-46);
 - b) *22 Capitole despre discernământ și gânduri* (p. 46-56);
 - c) *5 extrase din Capitole neptice* (p. 56-57);
- nr. 4 – Casian Romanul:
 - a) *Către episcopul Castor despre cele opt gânduri ale răutății* (trad. prescurtată a *Așezămintelor monahilor egipteni V-XII*) (p. 61-80);
 - b) *Către avva Leontie despre Părinții din Sketis și discernământ* (trad. prescurtată a *Convorbirilor I-II*) (p. 81-93);
- nr. 5 – Marcul Ascetul (sau Monahul):
 - a) *200 Capitole despre legea duhovnicească* (p. 91-100);
 - b) *226 Capitole despre cei ce cred că se fac drepti din fapte* (p. 100-113);
 - c) *Epistolă către monahul Nicolae* (p. 113-123);
- nr. 6 – Isihie presbiterul: *Către Teodor despre trezie și virtuți în 203 capitole* (p. 127-152);
- nr. 7 – Nil Ascetul:
 - a) *Despre rugăciune în 153 de capitole* [=Evagrie Ponticul] (p. 155-165);
 - b) *Cuvânt ascetic* (p. 166-200);
- nr. 8 – Diadoh al Foticeei: *100 Capitole practice, gnostice și despre discernământul duhurilor* (p. 205-237);
- nr. 9 – Ioan Carpathiul: *100 Capitole mângâietoare către monahii din India* (p. 241-257); *Cuvânt ascetic întregitor către aceiași monahi* (p. 258-261);

¹ Cf. Kallistos Ware, „Philocalie”, *Dictionnaire de spiritualité*, XII (1984), col. 1336-1352, aici col. 1339-1343. Pentru preistoria *Philokaliei* a se vedea mai ales P. Gehin, „Le filocalie che hanno preceduto la «filocalia»”, în *Nicodemo l'Aghiorita e la Filocalia*, Atti del VIII Convegno ecumenico internazionale di spiritualità ortodossa, sessione bizantina, Bose, 16-19 settembre 2000 a cura di Antonio Rigo., Comunità di Bose, 2000, p. 83-102; precum și studiile din volumul cu actele simpozionului internațional de la Colegiul Pontifical Grec, Roma, noiembrie 1989: *Amore del bello. Studi sulla Filocalia*, Ed. Qiqaion, Comunità di Bose, 1991. Sub tipar volumul de studii îngrijit de Brock Bingaman și Bradley Nassif, *The Philokalia. Exploring the Classic Text of Orthodox Spirituality*, Oxford University Press, 2012, 368 p.

„Caliștii” Filocaliei și scrierile lor isihaste: enigme, descoperiri și o recentă restituire

- nr. 10 – Teodor, mare ascet și episcop al Edessei:
 a) *100 Capitole foarte folositoare* (p. 265-281);
 b) *Theoretikon* (p. 281-287);
 nr. 11 – Maxim Mărturisitorul:
 a) *400 Capitole despre iubire* (p. 291-330);
 b) *200 Capitole despre teologie și economie* (p. 331-362);
 c) *Diverse alte 500 de Capitole despre teologie și economie, virtuți și patimi* [extrase din *Răspunsurile către Talasie*] (p. 362-439);
 d) *Explicare la Tatăl nostru* (p. 440-453);
 nr. 12 – Talasie Libianul: *400 Capitole despre iubire, înfrânare și viața potrivită minții* (p. 457-473);
 nr. 13 – Ioan Damaschinul: *Cuvânt folositor despre virtuți și răutăți* (p. 492-466);
 nr. 14 – *Cuvânt foarte folositor despre avva Filimon* (p. 485-495);
 nr. 15 – Teognost: *65 Capitole în acrostih despre făptuire, contemplare și preoție* (p. 499-451);
 nr. 16 – Filotei Sinaitul: *40 Capitole neptice* (p. 515-525);
 nr. 17 – Ilie Ecdicul: *240 Sentințe etice și gnostice* (p. 529-548);
 nr. 18 – Teofan Monahul: *Scară în versuri* (p. 549-550).

<Partea II>

- nr. 19 – Petru Damaschinul:
 a) *Cartea I* (p. 555-564);
 b) *Cartea II: 24 de Cuvinte sinoptice* (p. 565-595)
 nr. 20 – Simeon Metafrastul: *Parafrază în 150 Capitole a celor 50 de cuvinte duhovnicești ale Sfântului Macarie Egipteanul* (adaptare în 6 discursuri a colecției IV macariene, cu omiterea primului discurs *Despre paza inimii* (p. 694-751);
 nr. 21 – Simeon Noul Teolog: *155 Capitole practice și teologice* (p. 755-782);
 nr. 22 – Nichita Stithatul: *300 Capitole practice, fizice și teologice* (p. 785-851);
 nr. 23 – Teolipt al Filadelfiei:
 a) *Cuvânt despre lucrarea ascunsă în Hristos* (p. 855-862);
 b) 9 extrase fără titlu (p. 863-865);
 nr. 24 – Nichifor Monahul: *Cuvânt despre trezie și paza inimii* (p. 869-876)
 nr. 25 – Grigorie Sinaitul:
 a) *137 Capitole în acrostih* (p. 879-905);
 b) *Alte 7 capitole* (p. 905-907);
 c) *Înștiințare exactă despre isihie și rugăciune în 8 capitole* (p. 907-910);
 d) *Despre isihie și modurile rugăciunii în 15 capitole* (p. 911-917);
 e) *Cum trebuie să șadă isihastul* (p. 918-925);

Arhid. Prof. Dr. Ioan I. Ică jr

- nr. 26 – Grigorie [Palama] al Tesalonicului:
a) *Către monahia Xenii despre patimi și virtuți* (p. 929-949);
b) *Decalogul viețuirii potrivit lui Hristos* (p. 949-954);
c) *Cuvânt despre cei ce viețuiesc cu sfințenie în isihie [=Triada I, 2]* (p. 955-961);
d) *3 Capitoale despre rugăciune și curăția inimii* (p. 962-963);
e) *150 Capitoale fizice, teologice, etice și practice* (p. 964-1009);
f) *Tomosul aghioritic* (p. 1009-1013)
- nr. 27 – Calist patriarhul și Ignatie Xanthopouloi: *Metodă și canon exact al viețuirii isihaste în 100 capitoale* (p. 1017-1099);
- nr. 28 – Calist patriarhul: *14 Capitoale despre rugăciune* (p. 1100-1102);
[nr. 28a: Calist patriarhul, *Capitoale despre rugăciune care lipsesc*, nr. 15-83; adăugate în ediția a II-a, 1893];
- nr. 29 – Calist Telikudes: *Despre viețuirea isihastă* (p. 1103-1107);
- nr. 30 – *Selecție din sfinții Părinți despre rugăciune și atenție* (p. 1107-1109);
- nr. 31 – Calist Catafighiotul: *Din capitoalele păstrate [92] despre unirea cu Dumnezeu și viața contemplativă* (p. 1113-1159);
- nr. 32 – Simeon al Tesalonicului:
a) *Despre rugăciunea sfântă și îndumnezeitoare* [a lui Iisus] și
b) *Că toți creștinii trebuie să se roage în numele lui Iisus* [=cap. 296-297 din *Dialogul despre erezii și Sfintele Taine*] (p. 1160-1161, 1162)
- <Partea III: texte în greaca populară>
- nr. 33 – *Cuvânt anonim de explicare a cuvântului rugăciunii lui Iisus* (p. 1163-1167);
- nr. 34 – *Cuvânt anonim de explicare a lui „Doamne, miluiește”* (p. 1168-1170);
- nr. 35 – Simeon Noul Teolog:
a) *Despre credință* [=Cateheza 22] (p. 1171-1177) și
b) *Despre cele trei moduri ale rugăciunii* [Metoda] (p. 1178-1185)
- nr. 36 – Grigorie Sinaitul: *Cum trebuie să spună fiecare rugăciunea* [=nr. 25e+cap. 99, 101, 103, 104, 108, 106 din 25a] (p. 1186-1197)
- nr. 37 – *Extras din Viața Cuviosului Maxim Kavsokalivitul* (p. 1198-1201);
- nr. 38 – *Extras din Viața Sfântului Grigorie al Tesalonicului [Palama] că toți creștinii îndeobște trebuie să se roage neîncetat* (p. 1202-1206).

Cei patru „Caliști” filocalici și enigma lor

Plasați în intervalul de șapte decenii dintre Sfântul Grigorie Palama (†1359) – poziția 26 – și sfântul Simeon al Tesalonicului (†1439) – poziția 32 –, cei patru autori mistici bizantini publicați la pozițiile 27-31 poartă toți același nume: „Kallistos”, și sunt cu toții autorii unor scrieri cu caracter isihast inconfundabil:

„Caliștii” *Filocaliei* și scrierile lor isihaste: enigme, descoperiri și o recentă restituire

– nr. 27: „A celor între monahi Kallistos și Ignatios Xanthopouloi Metodă și regulă/canon exact cu Dumnezeu și având mărturie de la sfinți despre cei ce aleg să ducă viața în chip isihast și monahal, în 100 de capitole”²;

– nr. 28: „A fericitului Kallistos patriarhul 14 capitole despre rugăciune”³; acestora ediția a doua a *Philokaliei*, Atena, 1893, vol. II, p. 412-455, le-a adăugat alte 69 de capitole (nr. 15-83) publicate ca:

– nr. 28A: „Ale preasfântului și cântatului/slăvitului Kallistos patriarhul capitolele despre rugăciune care lipsesc”⁴;

– nr. 29: „Al domnului Kallistos Telikudes [cuvânt] despre viețuirea isihastă”⁵;

– nr. 31: „Ale lui Kallistos Kataphygiotes cele păstrate [nr. 1-92] din capitolele silogistice și foarte sublime despre unirea dumnezeiască și viața contemplativă”⁶.

Soluția editorilor

Editorii *Philokaliei* din 1782 au însoțit fiecare autor cu o scurtă notiță biografică. Realizate de tânărul pe atunci monah Nicodim, ele se limitează la câteva date menite să situeze în timp autorii publicați plecând de la informații în general imprecise și precare avute la dispoziție în momentul și în condițiile realizării ediției la Sfântul Munte în jurul anului 1780.

În opinia realizatorilor *Philokaliei* grecești scrierile isihaste publicate sub numele diferiților „Caliști” – „Xanthopoulos”, „patriarhul”, „Telikudes” și „Catafighiotul” – aparțin toate unuia și aceluiași autor: un monah isihast devenit patriarh al Constantinopolului. Cum arată „scurta biografie a celor între monahi Calist și Ignatie Xanthopouloi”⁷, acesta este identificat în persoana lui Calist, monah atho-

² *Philokalia*, Veneția, 1782, p. 1017-1099 [PG 147, 1865, 636-812]; Atena, 1961, t. IV, p. 197-295; trad. pr. prof. D. Stăniloae, *Filocalia românească* [FR], vol. VIII, București 1979, p. 17-224.

³ *Philokalia*, Veneția, 1782, p. 1100-1102 [PG 147, 813-817]; FR, VIII, p. 227-233.

⁴ *Philokalia*, ed. a II-a, P. Tzelatis, Atena, 1893, vol. II, p. 412-459.

⁵ *Philokalia*, Veneția, 1782, p. 1103-1107 [PG 147, 817-825]; 1961, t. IV, p. 368-372; FR, VIII, p. 377-386.

⁶ *Philokalia*, Veneția, 1782, p. 1113-1159 [PG 147, 836-941]; 1961, t. V, p. 4-59; FR, VIII, p. 399-527.

⁷ *Philokalia*, 1782, p. 1015-1016 [PG 147, 633-634]; Atena, 1961, t. IV, p. 195-196:

„Calist preasfințitul patriarh al Constantinopolului, care poartă numele de Xanthopol, a înflorit în timpul lui Andronic II Paleologul [1328-1341] la anul 1360. Ucenicind la Grigorie Sinaitul, s-a nevoit ascetic în muntele cu numele sfințeniei al Athosului în schitul Magula aflat în fața mănăstirii Filoteu. A viețuit împreună cu tovarășul său de inițiere Marcu întru totul 18 ani. S-a făcut atât de iubit pentru Ignatie numit și el Xanthopol încât păreau să fie un suflet în două trupuri. Ulterior a ajuns patriarh. Și pornind spre Serbia cu clerul său pentru unirea pașnică a Bisericii de acolo, a trecut prin Muntele sfințeniei, iar de acolo a plecat mai departe cu precizarea lui Maxim cel supranumit Arzătorul de colibe care a zis: «Acest bătrân și-a pierdut bătrâna» și s-a cântat în urmă și psalmul de

Arhid. Prof. Dr. Ioan I. Ică jr

nit, ucenic al Cuviosului Grigorie Sinaitul (1276-1346) și devenit ulterior patriarhul ecumenic Calist I (1350-1353, 1355-1363). Mai puțini siguri sunt însă editorii în ce privește pe Calist Catafighiotul. Deși stilul filocalic și tematica diferită a capitolelor sale despre unirea contemplativă cu Dumnezeu sugerează un alt autor necunoscut, convingerea lor este – cum arată „scurta biografie a lui Calist Catafighiotul”⁸ – că

îngropăciune «Feriți cei fără de prihană în cale» [Ps 118]; și ajungând în Serbia, a schimbat acolo această viață supusă stricăciunii cu cea nesticăcioasă.

Despre acești doi vorbește și Simeon al Tesalonicului acolo unde face vorbire despre rugăciunea îndumnezeitoare «Doamne, Iisuse Hristoase, Fiul lui Dumnezeu» (cap. 295) și spune de cuvânt acestea:

«În chip excepțional în zilele noastre au scris în Duhul despre ea (această rugăciune), ca unii care erau ei înșiși din Dumnezeu, grăitorii de Dumnezeu, purtătorii de Dumnezeu, purtătorii de Hristos și cu adevărat îndumnezeiții: cel întru sfinți Părintele nostru Calist, care a fost de la Dumnezeu patriarh al Orașului imperial Noua-Romă, și tovarășul său de suflare și asceză Ignatie, care într-o carte compusă de ei au filozofat despre ea în chip duhovnicesc cu gândirea la Dumnezeu și foarte sublim, expunând cunoașterea lor desăvârșită despre ea în 100 de capitole, numărul desăvârșirii. Fiind vlăstare ale acestui Oraș imperial, lăsând împreună toate și viețuind și mai înainte în chip feciorelnic și monahal în ascultare, iar mai apoi în chip ascetic și ceresc, viețuind nedespărțit și păzind în ei înșiși în chip excepțional unitatea, pentru care S-a rugat Hristos la Tatăl pentru noi [In 17, 11], s-au arătat potrivit lui Pavel ca niște luminători în lume [Flp 2, 15] ținând în ei cuvântul vieții. Fiindcă au realizat mai mult decât mulți dintre sfinți unirea și iubirea în Hristos, astfel că nu s-a putut bănui vreodată între ei vreo diferență în închinare și obicei decât poate vreo întristare de o clipă; lucru cu neputință între oameni.

De aceea, ajungând îngerești și păstrând și agonisind în ei înșiși pacea lui Dumnezeu care este Hristos, Pacea noastră, spune Pavel [Ef 2, 14], Care a făcut cele două una, și a Cărui pace depășește orice minte [Flp 4, 7], mutându-se de aici în pace, se desfășează acum de seninătatea de sus și îl văd limpede pe Iisus, pe Care L-au iubit din suflet și L-au căutat cu adevărat; și sunt una cu El și se împărtășesc fără să se sature de lumina Lui prea dulce și dumnezeiască, a cărei arvună au privit-o încă de aici, ajungând curății prin practică și contemplare, și atingând lumina dumnezeiască din munte[le Tesalonicului] ca apostolii [Mt 17, 1-2]. Și acest lucru s-a arătat multora în chip limpede spre mărturie, fiind văzuți cu fața fulgerând ca Ștefan [Fa 7, 15], pentru că harul se revărsa nu numai în inima lor, ci și pe fața lor; de aceea au fost văzuți cu marele Moise fulgerând cu chipul ca soarele [Iș 34, 29-30], cum dau mărturie cei care i-au văzut. Și pătimind frumos această fericită pătimire și cunoscându-le din experiență, arată în chip limpede despre lumina dumnezeiască, energia naturală și harul lui Dumnezeu, aducând ca martori pe sfinți, precum și despre sfințita rugăciune»”.

⁸ *Ibidem*, p. 1111-1112 [col. 833]; Atena, t. V, p. 3:

„Cine a fost, ce patrie a avut și unde și-a săvârșit viața anahoretică preacuviosul părintele nostru Calist supranumit și Catafighiotul (poate că și-a dobândit acest nume de la o biserică a Născătoarei de Dumnezeu numită a Refugiului [*Kataphygēs*]) n-am putut afla nimic din istorii.

Pe cât se dovedește însă din capitolele sale de față era un bărbat foarte filozofic în cultura din afară și dinăuntru [profană și creștină] și foarte pătrunzător în înălțimea, adâncimea și lungimea inteligibilă a contemplărilor. Căci pe atât de mult tindea fericitul cu conlucrarea harului dumnezeiesc spre Unul ascuns și supracosmic al Treimii suprafințiale și așa fusese ridicat la vederea lui Dumnezeu, la unirea nemijlocită cu El, la tăcerea minții și necunoașterea supranecunoscută, eliberat absolut de toate din pricina covârșirii curăției lui, încât apărea cu adevărat ca un alt înger și un Dumnezeu după har pe pământ.

Unii au spus că acest Calist este Calist Xantopol care a fost patriarh al Constantinopolului și cel care a scris cele 100 de capitole și altele, folosindu-se de două indicii: căci zic, pe de-o parte, că

„Caliștii” Filocaliei și scrierile lor isihaste: enigme, descoperiri și o recentă restituire

„acest Calist este Calist Xanthopoulos, care a fost patriarh al Constantinopolului și care a scris cele 100 de capitole și altele”. Mai precis aceste capitole contemplative ar fi partea a doua a unei sinteze duhovnicești, a cărei primă parte, practică, ar fi „metoda sau regula” isihastă a lui Calist-Ignatie Xanthopoulo⁹.

Etapele spre soluționarea enigmei

Tonalitatea subiectivă, de mărturie personală, a evocării lui Calist și Ignatie de către Simeon al Tesalonicului citată de editorii *Philokaliei* în notița lor biografică ar fi putut fi însă pentru ei un indiciu suficient pentru a sugera o altă pistă pentru identificarea acestui Calist. Cunoscut cu siguranță de către Simeon care a fost arhiepiscop al Tesalonicului între 1416-1429, Calist monahul, autorul extrem de popularei „Metode” sau reguli de viață isihastă în 100 de capitole, ajuns și patriarh al Constantinopolului, nu putea fi decât Calist II. Despre acesta se știe doar că a fost ales patriarh în mai 1397 pe când era încă simplu monah¹⁰, murind însă în același an, după o păstorire de cinci luni (în octombrie avea deja un succesor în persoana lui Matei I). Această identitate a autorului faimoasei *Reguli isihaste* s-a impus între specialiști și este astăzi unanim acceptată¹¹.

acelea tratează multe despre viața practică, iar acestea numai despre contemplare și viața contemplativă; dar întrucât practica și contemplarea sunt unite între ele, era firesc să fie unul și același cel care le explică; iar, pe de altă parte, pentru că multe din acelea apar și în cele de față, și anume câte țin de avântul minții, de unirea dumnezeiască, de lucrarea inimii și luminare.

Alții, însă, din pricina stilului schimbat al exprimării fiecăruia, spun că este un altul.

Noi însă am socotit că trebuie să fim de acord mai degrabă cu primii, netemându-ne cu nimic de schimbarea stilului. Căci pentru cei înțelepți este cu puțință și foarte ușor să-și armonizeze cele ale exprimării corespunzător cu temele abordate, și să exprime umil cele umile și sublim și magnific cele sublime.

Cu adevărat trist este însă că dintr-o sută de capitole, cum apare, foarte extinse și care tratează toate câte țin de viața contemplativă, și care sunt foarte sublime și desăvârșite atât prin înțelesuri, cât și prin măreția exprimării și cealaltă cultivare, încă și prin constrângerile silogismelor, în prototipul aflat în mâinile noastre s-au păstrat numai cele de față¹².

⁹ Opinie împărtășită în parte și de pr. prof. D. Stăniloae, care socotește că există motive care pledează pentru identitatea autorului «metodei lui Calist și Ignatie» cu celelalte scrieri ale patriarhului Calist (*FR*, VIII, p. 11) și „îndeamnă să nu socotim improbabilă identificarea cu patriarhul Calist” (p. 395) și a capitolelor contemplative ale lui Calist Catafighiotul, „poate cea mai frumoasă din toate scrierile filocalice prin profunzimea teologică și prin simțirea înflăcărată a ei” (p. 397).

¹⁰ În 1862, publicându-se la Viena actele Registrului patriarhal din intervalul 1315-1402 păstrat în două ample codice din Biblioteca imperială de aici (*Vindob. hist.* 47 și 48), s-au văzut înregistrate actul de alegere și mărturisirea de credință a ieromonahului Calist ca patriarh ecumenic, datat 17 mai 1397 (ed. F. Miklosich-J. Müller, *Acta Patriarhatus Constantinopolitani*, vol. II, Vindobonae, 1862, p. 292-295, nr. 519).

¹¹ A se vedea studiul introductiv al lui A.M. Amann S.I. (1892-1947) la traducerea germană a „Metodei” lui Calist și Ignatie: *Die Gotteschau in palamitischen Hesychasmus. Ein Handbuch der spätbyzantinischen Mystik* (Das östliche Christentum N. F. 3-4), Würzburg, 1938.

Arhid. Prof. Dr. Ioan I. Ică jr

Clarificări cu privire la ceilalți „Caliști” și scrierile lor puteau veni însă numai din studierea cataloagelor și fondurilor cu manuscrise bizantine ale bibliotecilor din Occident și din Răsărit. Și ele au venit mai întâi din partea unuia din cei mai buni cunoscători ai acestor fonduri din toate timpurile, care a fost eruditul istoric și bizantinolog romano-catolic monseniorul *Albert Ehrhard* (1862-1940). La numai 35 de ani Ehrhard era invitat de Karl Krumbacher (1856-1909), întemeietorul bizantinologiei moderne, să redacteze capitolul despre teologie în cea de-a doua ediție a monumentalei sale prime istorii a literaturii bizantine. Din capitolul rezervat „asceticii și misticii” Ehrhard se referea și la chestiunea „Caliștilor”, oferind primele piste autentice științifice pentru soluționarea ei¹². Calist (ajuns patriarh al Constantinopolului în 1397) și Ignatie Xanthopouloi sunt menționați ca autori „la sfârșitul secolului XIV”, ai unei tentative (nereușite, pentru că a rămas la stadiul de simplă compilație) de „a produce un sistem de învățătură ascetică”. Micul tratat „despre viețuirea isihastă a domnului Calist Telikudes” e socotit „provenind din același cerc”. În nici un caz „cu patriarhul Calist nu poate fi confundat” Calist Catafighiotul, autorul celor 92 de capitole despre unirea dumnezeiască; acestea au un stil cu totul diferit, un conținut mult mai înalt, trebuind să fie „numărate printre cele mai bune produse ale misticii bizantine”. Dar „acest Calist [Catafighiotul] este cu totul necunoscut” conținutul lor neoferind indicii pentru o situație mai exactă în timp. În schimb, Ehrhard atrage atenția asupra faptului că „în codicele grecesc 736 din Biblioteca Vaticana se păstrează 30 de *logoi hēsychastikēs paraklēseōs* [cuvinte de mângâiere isihastă] ale unui Calist Meliteniotes, care aparțin probabil familiei Meliteniotoilor înfloritoare în secolul XIV”¹³.

Pistele codicologice indicate în 1897 de Ehrhard au fost urmărite cu atenție de un alt faimos erudit romano-catolic din secolul XX, și anume *Giovanni Mercati* (1866-1957), „scriptor graecus” al Bibliotecii Vaticane, iar din 1936 director al acesteia și cardinal. Rezultatele investigației sale au fost expuse într-un articol publicat în 1915¹⁴. Consultarea codicelui *Vatic. gr. 737* (sf. sec. XIV), 449f. cuprinzând cele treizeci de *logoi hēsychastikēs paraklēseōs* a permis câteva clari-

Despre mica mănăstire constantinopolitană (nu athonită) a Xanthopolilor și influența cerc de umaniști (N. Cabasila, D. Kydonos) și împărați (Manuel II Paleologul), a se vedea schița lui D. Balfour, *Politico-historical Works of Symeon Archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429)* (Wiener byzantinische Studien XIII), Wien, 1979, p. 279-286.

¹² K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453)*, 2. Aufl. bearbeitet unter Mitwirkung von A. Ehrhard und H. Gelzer, München, 1897, p. 159-160.

¹³ *Ibidem*, p. 158.

¹⁴ G. Mercati, „Callisto Angelicudes Meleniceota”, *Bessarione* 31 (1915), p. 79-86 reluat în: *Opere minori III* (Studi e testi 78), Città del Vaticano, 1937, p. 415-420.

„Caliștii” Filocaliei și scrierile lor isihaste: enigme, descoperiri și o recentă restituire

ficări capitale. Mai întâi autorul acestei voluminoase opere isihaste inedite¹⁵ nu se numește Calist Meliteniotes, cum scria Ehrhard, ci Calist *Melenikeotes*, adică „din Melenikon”. (Localitate din Macedonia, la nord de Serres, în urma războaielor balcanice Melenikon a fost cedat în 1913, cu transfer de populație, Bulgariei, aflându-se actualmente în sudul acestei cu numele Melnik.) În al doilea rând, Calist Telikudes este o corupere a numelui Calist Angelikudes. În al treilea rând, „cuvântul despre viețuirea isihastă” (*peri hēsychastikēs tribēs*), editat în *Philokalia* sub numele lui Calist Telikudes se regăsește ca logos-ul 22 între cele 30 de *logoi hēsychastikēs paraklēseōs* ale lui Calist Melenikeotes. Concluzia justă formulată de Giovanni Mercati este, așadar, aceea că toți acești Calist sunt una și aceeași persoană: *Calist Angelikudes Melenikeotes*, Angelikudes fiind numele său de familie, iar Melenikon apelativ dat după numele localității în care viețuia.

În acest punct clarificarea necesară venise din registrului patriarhal editat încă din 1860, unde sunt transcrise două acte lămuritoare semnate de patriarhul isihast Filotei II Kokkinos (în a doua sa păstorire, 1364-1376): o scrisoare prin care patriarhul acordă monahului Calist Angelikudes permisiunea de a primi mărturisirile monahilor săi ca părinte duhovnicesc; și un decret patriarhal [*sigillion*] care acordă așezământului monahal [*kathisma*] înființat de monahul Calist Angelikudes lângă Melenikon statutul de stavropighie patriarhală și confirmarea posesiunii unor donații anterioare¹⁶.

Enigma parțial rezolvată prin descoperirea unui „Calist” necunoscut: Calist Angelikudes Melenikeotul, isihastul polemic și opera sa inedită

În cataloagele cu manuscrise grecești ale bibliotecilor acest Calist Angelikudes Melenikeotul apare, așadar, ca autor nu doar al unei voluminoase opere isihaste inedite în două părți, din care *Cod. Vatic. gr. 736* ne-a păstrat integral numai a doua, dar – atrăgea atenția G. Mercati pe baza volumului II al catalogului manuscriselor athonite publicat în 1906 de Spyros Lambros – și drept autor al unei ample critici a faimoasei *Summa contra Gentiles* [Summa contra păgânilor] a lui Toma d’Aquino (†1274), critică păstrată și ea într-un unic manuscris: codicele athonit 4457, *Ivion* 337, 175f.

Polemica antitomistă a lui Calist Angelikoudes a atras atenția în anii 1960-1970 tânărului pe atunci patrolog atenian Stylianos Papadopoulos (1933-2012). Calist Angelikudes (cca. 1325-1395) a făcut mai întâi tema ultimului capitol al

¹⁵ În prefața (*protheōria*) acestei opere intitulată *hēsychastikē paraklēsis* Calist Melenikeotes menționează o operă anterioară similară intitulată *hēsychastikē agōgē*.

¹⁶ Ed. Miklosich-Müller, vol. I, Vindobonae, 1860, p. 552 (nr. 298), reluat în *PG* 152, 1439; și p. 569-572 (nr. 312), reluat în *PG* 152, 1447-1449.

Arhid. Prof. Dr. Ioan I. Ică jr

tezei de doctorat a acestuia, publicată în 1967¹⁷, consacrată traducerilor operelor tomiste în Bizanț și confruntărilor intelectuale dintre tomiștii și antitomiștii bizantini. Critica antitomistă a lui Calist Angelikudes a făcut apoi obiectul unei monografii speciale a profesorului S. Papadopoulos apărută în 1970¹⁸, an în care patrologul atenian a publicat în ediție critică și textul acesteia¹⁹.

Opera isihastă a lui Calist Angelikudes a fost studiată de arhimandritul grec Symeon Koutsas într-o teză de doctorat susținută în 1984 la Facultatea de Teologie romano-catolică din Strassbourg și publicată în serial în 1996-1997 în revista ateniană *Theologia*²⁰. Nucleul tezei e constituit de publicarea a patru din cele 30 de cuvinte isihaste²¹ inedite ale lui Calist Angelikudes din *Vatic. gr. 737*: nr. 22,

¹⁷ S.G. Papadopoulos, *Hellēnikai metaphraseis Thōmistikōn ergōn. Philothomistai kai antithōmistai en Byzantiō. Symbolē eis tēn historian tēs theologias*, Atena, 1967, p. 156-174.

¹⁸ S.G. Papadopoulos, *Syntantēsis orthodoxou kai scholastikēs theologias en tō prosōpō Kallistou Angelikoudē kai Thōma Akinatou* (Analekta Vlatadon 4), Thessaloniki, 1970, 198 p.

¹⁹ *Kallistou Angelikoudē kata Thōma Akinatou*. Eisagogē, keimenon, kritikon hypomnēma hypo Stylianou G. Papadoulou, Atena, 1970, 322 p.

²⁰ Archim. Symeon Koutsas, „Calliste Angelicoudes. Quatre traites hesychastes inédites. Introduction, texte critique et notes”, *Theologia* 67 (1997), p. 109-156, 316-360, 518-529, 696-755 și 68 (1998), p. 212-247 și 536-573; și separat sub formă de extras.

²¹ Iată titlurile „cuvintelor” isihaste din *Cod. Vatic. gr. 736*, 450 f [= 990 pagini!]:

Protheoria [introducere generală] părintelui nostru Calist (f. 1-4);

1. Despre invocarea Domnului nostru în Hristos Iisus și meditarea care urmează de aici (f. 4v-38);

2. Răspuns către cel care l-a contrazis și l-a acuzat din cele de mai sus de impietate; răspuns în care se arată pe sine însuși urmând Sfinților Apostoli și sfinților Părinți, și întâi de toate învățăturii lui Iisus Hristos (f. 38-68v);

3. Rai duhovnicesc [*paradeisos pneumatikos*] care are drept poartă pe Dumnezeu Cuvântul, iar drept cheie prin care se deschide poarta și se văd cele din rai pe Duhul Sfânt, și care urcă în chip tainic pe cel ce contemplă prin Duhul spre două feluri de vederi (f. 68-84);

4. Despre introducerea prin Domnul în raiul inteligibil și despre diferitele nume date Domnului prin noțiuni, și cum toate tind spre slava și mântuirea noastră (f. 84-100);

5. Despre Duhul Sfânt cum anume lucrează în cei credincioși (f. 100v-111r);

6. Recapitulare a unui imn al harului dumnezeiesc dat îndeobște oamenilor (f. 111-116v);

7. Iarăși despre raiul dumnezeiesc, poarta și cheia lui și despre cuvântul „dacă va intra cineva prin Mine se va mântui” (f. 116v-130);

8. Imn de nuntă al sufletului curățit Mirelui său Iisus Hristos Fiul lui Dumnezeu, prin har Tatăl nostru, în care și despre primirea harului (f. 130-194v);

9-11. Trei rugăciuni către Hristos (f. 194v-196; 196-197; 197-202);

12. Despre cele ce se află între Dumnezeu și oameni (f. 202-204v);

13. Despre plăcerea și bucuria duhovnicească și prilejurile lor (f. 204v-210v);

14. Despre vederea [*oraseōs*] potrivit Domnului nostru Iisus Hristos (f. 210v-212);

15. Cum anume trebuie să ne folosim cu știință de contemplarea [*theōria*] celor din jurul lui Dumnezeu (f. 212v-214v);

16. Despre războiul minții și sfânta liniștire venită de la el (f. 215-230);

„Caliștii” Filocaliei și scrierile lor isihaste: enigme, descoperiri și o recentă restituire

23, 16 și 5. Ediția este prefațată de trei studii: o schiță biografică, o prezentare preliminară a învățaturii duhovnicești și o analiză a operei literare a lui Calist Angelikoudes. Studiarea mai atentă a bibliotecilor cu manuscrise bizantine a relevat existența – pe lângă *Vatic. gr. 737* cu 30 de „cuvinte” isihaste – și a altor trei codici vechi cu scrieri duhovnicești ale lui Calist Angelikoudes:

– *Cod. Arundel 520* (sec. XV), 210 f. cuprinzând un număr de 7 „cuvinte” din cele 30 din *Vatic. gr. 737*;

– importantul *Cod. Barberini gr. 420* (sec. XIV-XV), 357 mutilat și nefigurând în cataloagele publicate, cuprinzând la origine 18 „logoi” (7 pierdute, 8 din cele 11 transmise fiind cunoscute și din *Vatic. gr. 737*, iar trei numai din acest codice), precum și un număr de 219 de „capitole” (*kephalaia*): 50 din acestea figurează în *Philokalia* între „cele ce lipsesc despre rugăciune ale patriarhului Calist”, iar 89 între cele despre „unirea dumnezeiască ale lui Calist Catafighiotul”, restul de 69 de „capitole” fiind cunoscute numai de aici. Precum și

– *Iviron 506* (sec. XV) care la ff. 3421-388r transcrie 115 de „capitole ale lui Calist Antilekoudes (!)”, toate deja editate în *Philokalia* (76 sub numele lui Calist patriarhul, iar 38 sub cel al lui Calist Catafighiotul).

Rezumând rezultatele investigațiilor arhimandritului Koutsas, opera isihastă păstrată parțial doar în manuscrise a lui Calist Angelikoudes este totuși una con-

17. Despre cele trei patimi generale (f. 230-234);

18. Contemplare a creaturilor inteligibile după ce au fost înfășurate cele sensibile, despre măreția infinită a lui Dumnezeu și cunoașterea care duce la El (f. 234-243);

19. Altă contemplare din privirea celor sensibile și inteligibile, a înțelepciunii și puterii inensizabile a lui Dumnezeu și a celor ce sunt văzute în chip neînțeles în jurul lui Dumnezeu (f. 234v-250v);

20. Despre primul cer, trebuința și înfățișarea lui, și despre rațiunile fenomenelor care apar (f. 250-320, un foarte lung tratat de contemplare duhovnicească a naturii în 41 de subcapitole);

21. Despre viața ascunsă în Hristos (f. 329-334);

22. Viețuirea isihastă (f. 334-338; publicat parțial în *Philokalia*);

23. Memorial al lui Calist Angelikoudes despre participarea la Duhul [*pneumatikēs metochēs*] și cum anume ne vin prin ea toate darurile care-L imită pe Dumnezeu (f. 338-360);

24. 100 Capitole despre cel practic și cel contemplativ [*praktikou kai theōrētikou*] (f. 360-372);

25. 22 Capitole despre contemplare (f. 372r-373r);

26. Din Cântarea Cântărilor (f. 373-380, tâlcuire alegorică la cap. 1, versetele 3, 12 și 13);

27. Despre starea spunerii de psalmi (f. 380v-398);

28. Cum anume creația sensibilă și cele din ea, care este întrucâtva o mărturie a lucrărilor lui Dumnezeu, se întâmplă pe drept cuvânt să fie, ca și ordinea ei, o mărturie și a stării omului dinăuntru care e după chipul și asemănarea lui Dumnezeu (f. 399-443v, lungă tâlcuire alegorică la *Fc* 1, 1-28);

29. Că zisul rai e o icoană a omului dinăuntru (f. 444-446r; publicat în *Philokalia*, ed. a II-a drept cap. 15 al „capitolelor despre rugăciune care lipsesc”);

30. Către un anume monah despre moartea neașteptată a lui Komninoutsikos (f. 447-449v).

Arhid. Prof. Dr. Ioan I. Ică jr

siderabilă, fiind alcătuită din 33 de *logoi* și 210 *kephalaia*. Dintre acestea editate critic sunt doar cele 4 *logoi* publicate de Koutsas, care se adaugă celor 159 de *kephalaia* publicate în *Philokalia* (68 ca „cele ce lipsesc ale patriarhului Calist” și 92 ca „ale lui Calist Catafighiotul”), unde sub numele lui „Calist Telikudes” e editat și *logos*-ul despre viețuirea isihastă [*peri hēsychastikēs tribēs*].

Independent de arhimandritul grec Symeon Koutsas întreg dosarul filocalic „calistian” a fost reluat la începutul anilor 1990 de bizantinologul italian Antonio Rigo (n. 1958); profesorul venețian are în pregătire, împreună cu Andrei Vinogradov și Oleg Rodionov, ediția critică a întregului corpus calistian. Un prim rezultat al anchetei preliminare a fost „nota prosopografică” despre acest autor bizantin prezentată în septembrie 1994 la cel de-al doilea Simpozion de Spiritualitate ortodoxă ținut la comunitatea monahală din Bose²². Analiza succintă a tradiției manuscrise permite acum formularea unei concluzii cu valoare definitivă²³: cei trei „Caliști” din *Philokalia* sunt unul și același personaj și diversele serii de capitole publicate aici sub numele acestora („cele ce lipsesc ale patriarhului Calist”, „cele păstrate despre unirea dumnezeiască ale lui Calist Catafighiotul” și „cuvânt despre viețuirea dumnezeiască al lui Calist Telikudes”) sunt selecții dintr-un corpus duhovnicesc transmis dezordonat și care are un singur autor: pe monahul Calist Angelikoudes²⁴, cunoscut sub numele de „Melenikeotes”, ca originar din Melenikon

²² A. Rigo, „Callisto Angelicude Catafighiota Meleniceota e l'esicasmu bizantino del XIV secolo. Una nota prosopografica”, în *Nil Sorskij e l'esicasmu. Atti del II Convegno ecumenica internazionale di spiritualità russa, Bose 21-24 settembre 1994*, ed. A. Mainardi, Ed. Qiqajon, Bose, 1995, p. 251-268.

²³ *Ibidem*, p. 257 și 268.

²⁴ În acest sens se impune deci revizuirea imaginii inexacte despre „Caliști” din manualul standard de literatura teologică bizantină al lui Hans-Georg Beck (1910-1991): *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München, 1959, p. 784-785. Rezumându-i pe A. Ehrhard și G. Mercati, H.-G. Beck vorbește aici de existența a trei „Caliști”:

– *Kallistos Angelikudes Melenikeotes* (și Telikudes sau Meliteniotes), „teoretician al misticiei bizantine”, autor a 30 de *logoi hēsychastikēs paraklēseōs* (inedite, cu excepția celui *peri hēsychastikēs tribēs* publicat în *Philokalia* și al unei combateri a *Summei contra gentiles* a lui Toma d' Aquino, și ea inedită;

– „un alt *Kallistos* poartă supranumele *Kataphygiotes* (sic!), cu certitudine identificat pe nedrept cu patriarhul Calist II” și care la sfârșitul secolului XIV sau începutul secolului XV a scris un tratat „despre unirea cu Dumnezeu și viața contemplativă” în 92 de capitole;

– „cel de-al treilea *Kallistos*” a fost în 1397 pentru câteva luni patriarh al Constantinopolului sub numele de Calist II, dar pe când era încă simplu monah a scris împreună cu monahul Ignatie, confratele său de la mănăstirea *tōn Xanthopoulōn*, foarte popularul manual de viață practică isihastă în 100 de capitole editat în *Philokalia*, unde „pe lângă această centurie trece sub numele lui Calist încă o serie de *kephalaia peri proseuchēs*”.

În inventarul *Philokaliei* pe care-l face în 1977 pentru *Dictionnaire de Spiritualité*, XII, col. 1342, Preasfințitul Kallistos Ware (n. 1934) atrage și el atenția, pe urmele lui H.-G. Beck, că „cei trei

„Caliștii” Filocaliei și scrierile lor isihaste: enigme, descoperiri și o recentă restituire

sau „Catafighiotes” ca întemeietor în anii 1350-1360 al unei mici mănăstiri dedicate Maicii Domnului Scăparea sau Refugiul (Kataphygion) nostru. Mănăstirea se afla pe colina de sud de orașelul macedonean Melenikon (azi Melnik în Bulgaria) și se bucurase de daniile despotului sârb Ioan Uglieșa (1365-1371), confirmate în mai 1371 de patriarhul ecumenic Filotei Kokkinos în actul prin care a scos mănăstirea de sub jurisdicția episcopului locului, punând-o sub directa sa oblăduire.

Grație concluziilor investigațiilor recente ale lui A. Rigo (1994/1995) și S. Koutsas (1984/1996), pe urmele pistelor indicate de G. Mercati (1915) și A. Ehrhard (1997), știm așadar, acum cu precizie – altfel de cât credeau editorii *Philokaliei* din 1782 – că:

– autorul popularei „metode sau regule” de viață isihastă în 100 de capitole de la poziția 27 este nu patriarhul Calist I (†1363), ci monahul isihast ajuns în 1397 pentru câteva luni pe scaunul Marii Biserici din Constantinopol ca patriarhul ecumenic *Calist II*; și

– cele două serii de 69+82 „capitole” contemplative de la poziția 28a și 31 și „cuvântul” despre viețuirea isihastă de la poziția 29 aparțin toate aceluiași autor: monahul isihast Calist Angelikudes din a doua parte a secolului XIV de la mănăstirea Kataphygion de lângă Melenikon (Macedonia).

Enigma persistentă a celor 14 capitole despre rugăciune

Nelămurită continua să rămână paternitatea celor „14 capitole despre rugăciune ale fericitului Calist patriarhul”, de la poziția 28. Cum s-a putut vedea, majoritatea savanților a înclinat să le atribuie tot autorului „metodei sau regulei”, deci patriarhului Calist II Xanthopoulos. Cercetători mai vechi – ca slavistul basarabean Polihroni Sîrku (1855-1905) în monografia sa din 1898 despre viața și epoca patriarhului bulgar al Târnovei între 1375-1393, eruditul monah isihast Eftimi († cca 1404) – au pledat pentru patriarhul isihast Calist I (1350-1353, 1355-1363). Monah isihast de la Iviron, ucenic al Cuviosului Grigorie Sinaitul (1275-1346), a cărui „Viață” a scris-o, acest Calist a prezidat în 1351 ca patriarh marele sinod constantinopolitan care a dogmatizat învățătura energiilor necreate a Sfântului Grigorie Palama, pe care a susținut-o intens. O arată opera sa inedită încă păstrată într-un singur codice athonit: *Chilandari* 8, descris în 1895 de S. Lambros și cuprinzând 52 de omilii. Opera Sfântului Patriarh Calist I²⁵ a făcut în 1979 obiectul

Caliști de pe pozițiile 28, 29 și 31 par să fie personaje diferite”. Cercetările lui A. Rigo și S. Koutsas impun revizuirea acestor afirmații.

²⁵ Ca atare, apare Calist I în „Marele Sinaxar” îngrijit de Nicodim Aghioritul, dar apărut postum: *Megas Synaxaristēs*, Veneția, 1819, vol. III, p. 120-121, cu zi de pomenire pe 20 iunie: „Cuviosul Părintele nostru Calist al Constantinopolului în pace s-a săvârșit” și cu notița:

Arhid. Prof. Dr. Ioan I. Ică jr

tezei de doctorat a istoricului bisericesc și slavistului grec Dimitrios Gonis²⁶, devenit ulterior profesor la Facultatea de Teologie din Atena. Dubla specializare în bizantinologie și slavistică era impusă de faptul că o parte din scrierile acestui Calist au circulat și în spațiul slav. Calist monahul isihast apare astfel ca autor a două

„Acest Sfânt Calist s-a nevoit ascetic mai întâi în schitul Magula în muntele Athos, după care a urcat din arena ascetică pe tronul Constantinopolului pe timpul lui Ioan [VI] Cantacuzino și Ioan [V] Paleologul la anul 1350, după patriarhul Isidor (cum dă mărturie Cantacuzino în *Istoria*, cartea IV, cap. 3). Păstorind ca patriarh doi ani, a părăsit tronul celor ce voiau și, plecând la mănăstirea Sfântul Mamas a petrecut acolo în isihie, potrivit aceluiași Cantacuzino, și a ajuns patriarh în locul său Filotei. Dar după ce Cantacuzino a ales viața monahală și a ajuns împărat Ioan Paleologul, atunci Calist, venind din Tenedos, unde plecase, a ajuns iarăși patriarh. Trimis mai apoi în anul 1363 sol de împăratul la Pherai la Elisabeta, soția craiului Serbiei, s-a îmbolnăvit grav acolo murind pe 20 iunie și a fost îngropat cu cinste în mitropolia din Pherai (Meletie, *Istoria bisericească*, tomul III, p. 203). Pherai era un oraș din Magnesia în Tesalia, care acum se numește Ienitzari sau după alții Sidro, cum spune Meletie; iar alții spun că Pherai era în Serbia. Acest Calist pare să fie ucenicul lui Grigorie Sinaitul, care a scris și viața aceluia, iar nu Calist Xanthopoulos (întrucât acesta a fost ulterior; a se vedea 22 noiembrie). Trimis la Pherai, a trecut, se spune, pe la sfântul Munte și, întâlnindu-l pe Maxim Kavsokalivitul, a auzit despre sine această frumoasă precizare: „Acest bătrân și-a pierdut bătrâna lui (adică Constantinopolul)” și, când a plecat, a cântat în urma lui psalmul acela de înmormântare, «Fericii cei fără de prihană» [Ps 118], cum se vede în viața aceluia Maxim. Vezi și pe 22 noiembrie despre Calist Xanthopoulos”.

În notița de pe 22 noiembrie Nicodim Aghioritul identifică într-adevăr în mod ipotetic, dar inexact, cum a arătat V. Grumel, „Notes sur Calliste II Xanthopoulos”, *Revue des Etudes Byzantines* 18 (1960), p. 199-204 – pe acel „cuviosul Părintele nostru Calist care în pace s-a săvârșit” cu Calist Xanthopol:

„Acest cuvios Calist *pare* (s.n.) că este Calist Xanthopoulos care s-a nevoit ascetic mai întâi în mănăstirea Xanthopoulilor, care potrivit lui Meletie (tomul III, p. 203) se găsește în Sfântul Munte Athos – această mănăstire pare să fie cea a Pantocratorului, și că această mănăstire e a sa. Mai apoi a ajuns patriarh. Dar lăsând patriarhia Constantinopolului, a avut tovarăș pe Ignatie, numit și el Xanthopoulos și născut în același oraș împărătesc. Și uniți fiind ca un singur suflet în două trupuri au filozofat în chip duhovnicesc, cu înțelepciune dumnezeiască și foarte înaltă cu privire la rugăciunea minții, expunând cunoașterea privitoare la ea în o sută de capitole, numărul desăvârșit, cum dă mărturie Sfântul Simeon al Tesalonicului, cap. 295, p. 240. Iar aceste capitole se găsesc tipărite în cartea sfinte Filocalii a celor ce viețuiesc în trezie. Acest Calist e al doilea, fiind patriarh pe vremea lui Manuel Paleologul la anul 1392 [de fapt 1397], pentru că primul Calist a fost patriarh în anul 1350 pe vremea lui Ioan Paleologul și e prăznuit pe 20 iunie. Vezi despre el, Meletie, tomul III, p. 230”.

După care Nicodim revine la chestiunea diverșilor „Caliști” din *Philokalia* în aceste cuvinte:

„Să se remarce faptul că mulți spun despre capitolele puse sub numele lui Calist Telikudes, Calist Patriarhul și Calist Catafighiotul sub alcătuire și osteneală a acestui Calist Xanthopoulos, și că unul și același Calist, acesta, e numit cu diferite nume. A fost numit Catafighiot de la mănăstirea Născătoarei de Dumnezeu numită Kataphyghēn [Scăparea, Refugiul], care se găsește în eparhia Navpaktosului și Artei, unde se spune din tradiție că acolo s-a nevoit ascetic Sfântul Calist. Alții însă atribuie capitolele de mai sus primului patriarh Calist al Constantinopolului”.

²⁶ Dēmētrios Gonēs, *To syngraphiko ergo tou oikoumenikou patriarchou Kallistou A*, Atena, 1980, 399 p.

„Caliștii” Filocaliei și scrierile lor isihaste: enigme, descoperiri și o recentă restituire

„vieți” de sfinți isihăști: „Viața” Cuviosului Grigorie Sinaitul, păstrată și în grecește și în traducere slavonă, și „Viața” ucenicului acestuia Teodosie din Târnovo păstrată numai în slavonă. Calist I patriarhul apare ca autor a 13 rugăciuni²⁷ și a 64 de omilii (10 la duminici și sărbători, 22 dogmatice și antieretice, din care 14 împotriva lui Gregoras și 4 împotriva latinilor, și 24 etice, practice și ocazionale)²⁸. Un ultim capitol e rezervat operelor pierdute, îndoielnice sau greșit atribuite patriarhului Calist I. Între cele dintâi e menționat codicele Λ. III. 5 (581) din biblioteca din Escorial (lângă Madrid), dispărut în incendiul din 1671, și care conținea trei omilii dogmatice împotriva antipalamiților Atanasie și Nichifor Gregoras, precum și „106 de capitole de felul cum se purifică sufletul până la vederea lui Dumnezeu” (*Capita 106 ad interrogationem quomodo animae purgentur usque ad visionem Dei*)²⁹, scrieri considerate pierdute. Între scrierile greșit atribuite sunt inventariate texte filocalice editate sub numele diverșilor „Caliști”. În opinia lui Gonis, nici una din ele nu-i aparține de fapt patriarhului Calist I, ci fie lui Calist II, fie lui Calist Angelikudes. Nici chiar cele „14 capitole despre rugăciune”. Deși recunoaște că, întrucât în titlu nu apare numele Xanthopoulos, „în mod normal opusculul s-ar cădea să fie atribuit Calistului nostru [Calist I], există totuși motive serioase care ne constrâng să admitem că el n-a ieșit de sub condeiul acestuia. Argumentul principal împotriva autenticității lui este tonalitatea lui. Aceasta nu este calistiniană”³⁰.

O Proto-Philokalia bizantină manuscrisă redescoperită în Epir și revelațiile ei

Acest scepticism avea însă să fie dezmințit de surpriza redescoperirii în munții Epirului a unui important codice manuscris isihast bizantin de secol XIV. El fusese depistat în 1970 în biblioteca bisericii Sfânta Paraskevi din satul Matsuki situat la peste 1000 de metri altitudine pe versantul de apus al munților Tsumerka, și provenea din fondul de carte al mănăstirii Vylizas (întemeiată în jurul anului 1780) din vecinătate. Mănăstirea fusese vizitată în 1886 de eruditul filolog Spyros Lambros, care în 1892 a publicat inventarul sumar al celor 24 de manuscrise de la Vylizas, celelalte risipindu-se. În 1970 unul din acestea din urmă a fost depistat în biserica satului Matsuki, iar conținutul său a fost descris într-un articol publicat în 1983³¹.

²⁷ Două la nepoluare, două la ciumă, cinci la necazul poporului, cinci la împărat și armată, una la Înălțarea Sfintei Cruci și două la sfințirea bisericii, toate publicate de J. Goar în *Euchologion sive Rituale Graecorum*, Paris, 1647.

²⁸ Analizate pe larg de Gones, *op. cit.*, p. 123-260.

²⁹ *Ibidem*, p. 295.

³⁰ *Ibidem*, p. 312.

³¹ G.N. Giannakē, G.P. Sabbantidē, „To cheirographo tēs Bylizas sto Matsouki Ioanninōn”, *Dōdōnē*, 12 (1983), p. 253-261.

Arhid. Prof. Dr. Ioan I. Ică jr

Voluminosul codice de 546 de file (=1092 pagini!), cu un text scris îngrijit pe două coloane a câte 46 de rânduri pe pagină este veritabilă „proto-Philokalie” bizantină, alcătuită din asamblarea a trei secțiuni independente, dar revelatoare pentru sistemul lecturilor monahilor isihaiști bizantini din veacul XIV:

I. f. 1-105: Isaac Sirul, 55 de „logoi” (nr. 1);

II. f. 106-207: Ioan Sinaitul, „Scara” în 30 de „logoi-trepte” cu scoli (nr. 6), cu corespondența introductivă și Cuvântul către păstor (nr. 2-5);

III. f. 207-568 [=520 pagini cu text pe două coloane!]: „Filocalie” bizantină: antologie ascetico-mistică a aproape tuturor autorilor incluși ulterior în *Philokalia* din 1782, reținând cu predilecție evidentă scrierile lor în formă de „capitole” (*kephalaia*), rezultatul fiind o vastă enciclopedie duhovnicească în sentințe practice și contemplative, după cum urmează:

– nr. 7 – Nil [=Evagrie Ponticul] (ff. 207-254) cu: Epistole despre psalmodiere și rugăciune [ale avvei Nil]; capitole despre gânduri; 153 de Capitole despre rugăciune; alte capitole; sentințe alfabetice; către Evloghie monahul; despre cele opt gânduri;

– nr. 8 – Casian Romanul (ff. 255-272) cu: Despre cele opt gânduri și Către Leontie;

–nr. 9 – Simeon Noul Teolog (f. 272-288): Despre diferitele atenții și rugăciuni [„Metoda”]; 255 Capitole practice, teologice și gnostice;

– nr. 10 – Nichita Stithatul (f. 289-316): 300 Capete practice, fizice și gnostice;

– nr. 11 – Ilie Ecdicul și presbiterul (f. 316-324): 250 Capitole practice și teoretice;

– nr. 12 – Isihie presbiterul Sinaitul (f. 324-334): 200 capitole către Teodul despre trezie și virtuți;

– nr. 13 – Filotei monahul Sinaitul (f. 334-338): 40 Capitole despre trezie și paza inimii;

– nr. 14 – Marcul Monahul (f. 338-348): 200 Capitole despre paza minții [despre legea duhovnicească];

– nr. 15 – Talasie monahul (f. 348-353): 400 Capitole despre iubire și înfrânare;

– nr. 16 – Diadoh episcopul Foticeei (f. 353-366): 100 Capitole practice, gnostice și despre discernământul duhovnicesc;

– nr. 17 – Macarie cel Mare (f. 366-387): 32 Capitole despre desăvârșirea după duh;

– nr. – 18 Calist patriarhul Constantinopolului (f. 387-393): 100 Capitole despre curăția sufletului, cum se curățește câte puțin și urcă spre contemplare;

– nr. 19 – Teodor arhiepiscopul Edessei (f. 393-400): 100 Capitole practice;

– nr. 20 – Ioan episcopul Carpathiei (f. 400-413): 100 Capitole despre iubire;

– nr. 21 – Maxim Mărturisitorul (f. 413-429): 400 Capitole despre iubire;

„Caliștii” Filocaliei și scrierile lor isihaste: enigme, descoperiri și o recentă restituire

- nr. 22 – Evagrie monahul (f. 429-439): Viața pe scurt (din Istoria lausiacă) și 100 Capitole practice [Praktikos];
- nr. 23 – Vasile cel Mare (f. 439-444): Capitole practice;
- nr. 24 – Ioan Hrisostom (f. 444-448): [Epistolă] Despre trezie și rugăciune;
- nr. 25 – Nichifor monahul (f. 448-451): [Metodă isihastă] Despre trezie și paza inimii;
- nr. 26 – Grigorie Sinaitul (f. 451-476): Integrala scrierilor ascetico-isihaste: Din viața cuviosului Grigorie Sinaitul (fragment); 153 Capitole în acrostih; alte 4 capitole; alte 5 capitole; despre supunere și ascultare; despre cum șade isihastul; mică înștiințare despre isihie; Înștiințare exactă despre isihie și rugăciune; Despre cele patru ierarhii;
- nr. 27 – Avva Isaia (f. 476-477): Capitole practice și neptice;
- nr. 28 – Teodor Studitul (f. 477-479): Capitole despre paza inimii și minții;
- nr. 29 – Marcu Monahul (f. 479-488): Cuvânt despre pocăință;
- nr. 30 – Filotei monahul Sinaitul (f. 488-490): Despre poruncile Domnului;
- nr. 31 – Simeon mitropolitul Evhaitei (f. 490-493): Epistolă către monahul Ioan;
- nr. 32 – Avva Petru Damaschinul (f. 493-496): fragment;
- nr. 33 – Maxim Mărturisitorul (f. 496-5049): Cuvânt ascetic;
- nr. 34 – Fragment fără titlu (f. 504-511);
- nr. 35 – Avva Zosima (f. 511-514): Cuvânt despre neținerea de minte a răului;
- nr. 36 – Avva Isaia (f. 514-517): Cuvânt despre paza inimii;
- nr. 37 – Marcu monahul (f. 517-526): Întrebări despre Sfântul Botez;
- nr. 38 – Avva Ammona (f. 526-527): Din învățăturile sale;
- nr. 39 – Ioan Damaschinul (f. 527-529): Cuvânt că omul este dublu;
- nr. 40 – Atanasie al Alexandriei (f. 529-547): Răspunsuri către ducele Antioh;
- nr. 41 – Iulius Africanul (f. 547-548): fragment;
- nr. 42 – Ipolit Tebeul (f. 548-550): fragment;
- nr. 43 – Dialogul Sfinților Vasile și Grigorie Teologul (f. 550-551);
- nr. 44 – Din Lavsaikon (f. 551-552);
- nr. 45 – Din Pateric (f. 552-558).

Manuscrisul din Matsuki a fost studiat cu exemplară acrivie de bizantino-
logul venețian Antonio Rigo în ediția însoțită de ample și exhaustive comentarii
pe care a publicat-o recent și având în centrul ei opusculul „despre ierarhii”³² al
Cuviosului Grigorie Sinaitul. Cunoscut din vechea traducere slavonă, acesta din

³² A. Rigo, *Il monaco, la chiesa e la liturgia. I Capitoli sulle gerarchie di Gregorio il Sinaita*, Edizioni del Galluzzo, Firenze, 2005, CXVIII (introducere)+80 p. (1-19 text grec și trad. italian; 21-51 comentarii; bibliografie, p. 55-80); traducerea românească a opusculului în volumul: diac. Ioan I. Ică jr., *De la Dionisie Areopagitul la Simeon al Tesalonicului. Integrala comentariilor liturgice bizantine – studii și texte*, Editura Deisis, 2012, p. 331-339, text, și p. 323-329, introducere.

Arhid. Prof. Dr. Ioan I. Ică jr

urmă e transmis în originalul grec doar în manuscrisul Matsuki (și o copie mai târzie de la Iviron ajunsă în 1654 la Moscova).

Faptul că a fost folosit de un copist de la Iviron în secolul XV trimite spre faptul că voluminosul codice achiziționat de mănăstirea Vylizia în secolul XVIII a fost copiat la Athos. Proveniența athonită o sugerează structura sa de „Filocalie” isihastă atestată și în alte manuscrise athonite de secol XIV. Particularitatea și unicitatea codicelui Matsuki e dată însă de prezența unor texte aproape contemporane cu realizarea lui și provenite din „școala” Cuviosului Grigorie Sinaitul și ucenicilor săi, cel mai de seamă dintre aceștia fiind patriarhul Calist I, biograful acestuia (nr. 26 și 18). Originea athonită și circulația codicelui filocalic isihast de la Matsuki în mediile legate de Sfântul Grigorie Sinaitul le dovedește apoi prezența unor glose lexicale cu sinonime pentru expresii grecești mai rare, ceea ce indică utilizarea lui de cititorii care nu cunoșteau la perfecție limba greacă. Toate acestea sugerează că manuscrisul filocalic de la Matsuki a fost copiat și citit în jurul anilor 1364-1375 în cercuri isihaste athonite legate de „școala” Cuviosului Grigorie Sinaitul și care erau formate în mare parte de monahi de origine slavă³³.

Cele 109 Capitle despre puritatea inimii ale patriarhului Calist I: restituirea unei opere isihaste socotite pierdute

Deja important prin structura și proveniența lui, codicele Matsuki este unic și prin revelația documentară pe care a adus-o redescoperirea sa. Este unicul manuscris în care au ajuns până la noi două opere ale spiritualității isihaste bizantine din veacul XIV considerate pierdute:

- opusculul „despre ierarhii” al Cuviosului Grigorie Sinaitul și
- „capitolele” isihaste „despre curăția inimii” ale patriarhului Calist (cu siguranță Calist I). Ambele scrieri au fost editate de Antonio Rigo.

În studiul introductiv care prefața ediția opusculului „despre ierarhii” bizantinologul italian semnala faptul că în codicele Matsuki ff. 387v-393v „e prezentă o serie de capitole cu conținut neptic complet necunoscute până astăzi ale aceluiași Calist”, autorul „Vieții” Cuviosului Grigorie Sinaitul, promițând să revină asupra ei altundeva³⁴. Profesorul venețian a revenit, într-adevăr, asupra „capitolelor” patriarhului Calist I mai întâi într-un mic articol publicat în 2007³⁵, iar în 2010 cu ediția lor critică introdusă și comentată³⁶.

³³ *Ibidem*, p. XXX-XXXIII.

³⁴ *Ibidem*, p. XXXII.

³⁵ A. Rigo, „I Capitoli sulla purezza dell’anima del patriarca Callisto I”, *Byzantinische Zeitschrift*, 100 (2007), p. 779-784.

³⁶ Idem, „Callisto Patriarca. I 100 (109) Capitoli sulla purezza dell’anima”, *Byzantion* 80 (2010), p. 333-407: introducere (p. 333-343), text grec oferind în aparat paralele din Omiliile inedite ale lui Calist I, și traducerea italiană (p. 344-407) și glose lexicale (p. 334-341).

„Caliștii” Filocaliei și scrierile lor isihaste: enigme, descoperiri și o recentă restituire

Articolul din 2007 începe prin a evoca sumar chestiunea „Caliștilor” din *Philokalia* și prezintă sumar descoperirea din Codicele Matsuki. Cele „100 Capitole despre curăția inimii cum câte puțin se curățește și se ridică ea spre contemplare, ale preasfințitului patriarh al Constantinopolului kyr Calist” sunt în realitate 109 capitole. Datarea codicelui în jurul anului 1370 arată că ele aparțin fără nici o îndoială lui Calist I, atribuire confirmată de prezența a numeroase paralele cu pasaje din Omiliile inedite ale patriarhului Calist I. Confruntarea celor „109 Capitole despre puritatea inimii” din codicele Matsuki cu cele „14 Capitole despre rugăciune” editate în *Philokalia* arată că acestea din urmă sunt o mică selecție din cele dintâi, după cum urmează: cap. 1 din *Philokalia* = cap. 17 din *Cod. Matsuki*; 2 = 18; 3 = 19; 4 = 12+13; 5 = 35; 6 = 37; 7 = 34; 8 = 38; 9 = 45; 10 = 46; 11 = 56; 12 = 64; 13 = 87; 14 = 96. Codicele Matsuki este actualmente unicul manuscris care mai păstrează textul integral al „Capitolelor despre puritatea inimii” ale patriarhului Calist I, întrucât celălalt manuscris unde existau, păstrat în biblioteca de la Escorial a regelui Spaniei Filip II, a pierit în incendiul din 1671. Titlul latin din catalogul manuscris din 1588: *Capitula 106 ad interrogationem quomodo animae purgentur usque ad visionem Dei* corespunde literal unei părți a titlului grec: *Kephalaia R' [=100]... pōs mikron autē kathairetai kai eis thēorian anagetai*. Numai că în timp ce titlul manuscrisului de la Escorial menționa 106 capitole, codicele din Matsuki, deși în titlu menționează doar 100, în text cuprinde 109 capitole. A. Rigo crede că numărul 109 n-are nici o semnificație simbolică, și că la origine capitolele formau o „centurie”. La numărul 109 s-a ajuns fie prin adaosuri succesive, fie prin erori de numerotare din partea copiștilor.

Gândirea duhovnicească a celor 109 Capitole isihaste ale patriarhului Calist I³⁷

La o primă lectură constatăm că puritatea inimii, scopul vieții isihaste și tema capitolelor calistiene, este văzută de patriarhul isihast drept un suiș inteligent [*no-era anodos*] al omului care urcă spre Dumnezeu prin curățire și contemplare în felul suirii unei scări [*klimax*] ale cărei trepte sunt virtuțile (cap. 1). Este un urcuș guvernat de o ordine [*taxis*] precisă, primele lui trepte având caracter introductiv și etic, ultimele fiind de natură contemplativă și mistică (2). În viziunea patriarhului Calist I viața duhovnicească are o structură cvadripartită, fiind alcătuită dintr-o viață introductivă, una morală, una practică și una contemplativă [*eisagōgikē, ēthikē, praktikē, theorētikē*] (cf. 40). În concret, monahul care viețuiește potrivit lui Dumnezeu începe cu frica de Dumnezeu și fuga de lume, după care urcă pe pista alergării desăvârșirii prin ascultare și supunere, străbătând treptele virtuților

³⁷ Traducerea românească este publicată în acest număr, la rubrica *Patristica*.

practice până la smerenie prin care ajunge la hotarul nepătimirii. După ce a liniștit mișcările trupului, dar și ale inteligenței proprii, mintea intră în viața contemplativ-văzătoare, concepută de patriarhul Calist I ca o liturghie interioară (2): templu [*naos*] și jertfelnic [*thysiastērion*] este omul interior cuvântător-rațional [*logikos anthrōpos*], sacerdot este mintea stăpânitoare/conducătoare [*nous hēgemonenōn*], iar levit e gândirea discursivă [*dianoia*] (3-4; cf. 30). Pe acest altar interior mintea conducătoare/stăpânitoare aduce ca un preot lui Dumnezeu prin curățire jertfele inteligenței, ca peste ea să se înnoiască un duh drept și stăpânitor [*Ps* 50, 12.14]. Efectul acestei liturghii interioare este transformarea și transfigurarea care-l fac pe om bărbat desăvârșit ajuns la vârsta plenitudinii lui Hristos [*Ef* 4, 13] (2). Practica poruncilor umilește trupul și sufletul, iar pomenirea lui Dumnezeu [*mnēmē Theou*] – rugăciunea isihastă – sfințește și unifică cele trei părți ale sufletului care urcă ușor spre vederea contemplativă (6). Urcușul contemplativ al minții are drept premisă unificarea și armonizarea într-un decalog duhovnicesc a celor cinci simțuri ale trupului și sufletului (8). Practica poruncilor adună în suflet un morman de virtuți asemenea unor lemne și cărbuni, care se aprind și ard sub incandescența focului rugăciunii interioare (5), făcând să lumineze fața isihastilor asemenea celei a lui Moise după vederea lui Dumnezeu pe Sinai [*Iș* 34] (7). Focul rugăciunii interioare, prin care sufletul depășește simțirea, rivalizează cu îngerii și devine parte a slavei lui Dumnezeu, face ca sufletul creat „după chipul lui Dumnezeu” să ajungă la starea „după asemănarea Lui”, căci chipul atrage asemănarea ca magnetul fierul (10, 15-16). Mintea care ajunge stăpână peste simțurile trupului prin rugăciunea isihastă devine ochi al sufletului (11) și face ca din pământul inimii să țâșnească Apa săltătoare a Vieții [cf. *In* 4, 14] (12; cf. 35, 37, 74-75), Apă care e totodată Lumina Tatălui, dar și haina de lumină în care era îmbrăcat Adam înainte de a o pierde prin neascultare (13-14). Isihastul la rugăciune este comparat cu un chitarist care, aplecându-și capul, cântă la o chitară care e inima, ale cărei corzi sunt simțurile, iar plectru e gândirea care lovește în continuu corzile inimii prin pomenirea lui Dumnezeu cu trezia minții la adâncul inimii, unde oglindind lucirile lui Dumnezeu produce sufletului îndrăgostit de Dumnezeu plăcerile de nespus ale unirii cu Dumnezeu (9-11, 17-19). Această unire transformatoare și transfiguratoare (20) a fost arătată limpede, dar scurt timp, de Hristos pe Tabor ucenicilor Săi, după care le-a fost ascunsă, ca să le stârnească dorul (21), ascundere și acoperire cunoscută și în viețile sfinților (22). Slăvirea feței lui Hristos pe Tabor n-a fost una prin har și prefigurare, ca a lui Moise pe Sinai (23), ci una naturală, o arătare a dumnezeirii Lui ascunse (24). Deveniți membre ale trupului lui Hristos (25 și 26) ajung la asemănarea cu Dumnezeu și schimbarea la chip transformatoare, asemenea lui Pavel (*I Co* 12), și creștinii care urcă muntele virtuții practice și intră în vârful său în întunericul tainic al vederii contemplative a lui Dumnezeu

„Caliștii” Filocaliei și scrierile lor isihaste: enigme, descoperiri și o recentă restituire

(25). Aceasta e realizată de cei ce se roagă însă nu cu duhul nostru, ci cu Duhul lui Dumnezeu, după ce în prealabil s-au înconjurat ca de un zid de Numele lui Hristos (27-28). Departe de vederea contemplativă a lui Dumnezeu, mintea ajunge fie animalică, lăsându-se purtată de poftetele cărnii, fie demonică, fiind târâtă de irascibilitate sau mândrie (29). Dar când intră în camera-tezaur [*tameion*] cea mai dinăuntru, unde e jertfelnicul interior, sufletul se lipește de Dumnezeu ca de un centru împletindu-se cu imaterialul și necreatul, și devine asemenea cu El, fiind unit în întregime cu El (30). Pentru că energia naturală și ființială a lui Dumnezeu este atractivă și-i face pe isihăști să se îndrăgostească de ea (31). Asemenea axei bolții cerului, mintea curățită de cele din afară rămâne nemișcată și privește în adâncurile inimii ca spre un centru, sondându-l cu proiectilele gândirii care scoate de acolo înțelesuri dumnezeiești (32-34); asemenea soarelui care luminează, încălzește sau uscă mlaștinile, așa și mintea curățită uscă întinarea sufletului și îl face să strălucească atât cu prima lui strălucire naturală, cât și cu cea a recreării lui supranaturale (36). Lumina dumnezeiască inundă în același timp sufletul, izvorăște și țâșnește din adâncul inimii ca o apă vie și sălțătoare (32, 35): pusă în mișcare veșnică de Duhul în trezia minții, Această Apă paradoxală a Duhului îl face pe omul interior plin de rouă dumnezeiască, iar pe omul din afară de foc (37). Dar nimeni nu trebuie să se atingă de astfel de lucruri înainte de vremea lor (38), căci este ridicol să discute despre geometrie și astronomie cel ce nu știe gramatica (39). Este așadar imperioasă respectarea ordinii celor patru faze (introducerea, morala, practica, contemplarea) ale vieții spirituale, faze care corespund atât celor patru virtuți cardinale care desăvârșesc pe cei căsătoriți, dar și celor patru virtuți care desăvârșesc pe monahi (40). Neascultarea legilor Părinților conduce la osânda neascultării asemenea lui Adam (41). În filozofia cea mai bună a minții nu introduc însă nici o gramatică sau știință, ci retezarea ascetică a mișcării trupului și sensibilității (42) și smerenia făcătoare de înălțime (43). Așa cum lumina unei lumânări urcă în aer dintr-un fitil aprins, și se hrănește din ceara ei, tot așa și lumina Duhului Sfânt urcă în cer dintr-un suflet aprins, hrănindu-se cu virtuțile adunate din acesta (44). Lumina Duhului care aprinde, transformă și transfigurează inima care strigă lui Dumnezeu: „Avva! Părinte!” este însă fără formă (45; cf. 77). Curăția minții prin trezie se poate însă pierde dacă nu există pomenirea continuă a lui Iisus care să o desfacă de toate cele exterioare (46). Detașare care e în inima vieții de pustie, și care e condiția prealabilă a vederii lui Dumnezeu, cum arată viața lui Moise, care Îl vede în rugul din pustie [*Iș 3*] (47), după care pe Sinai fața îi ajunge în slava lui Dumnezeu și și-o ascunde cu un văl ca să poată fi privit de israeliți. Dacă lui Moise evreii îi vedeau slava, dar nu-i puteau privi fața, lui Iisus toți îi vedeau fața, dar nimeni nu-i vedea slava (48), pentru că păcatul lui Adam e peste suflet ca un văl și nor sufletesc (49). Desființarea acestui văl și nor pe Tabor face sufletul

Apostolilor să-și schimbe chipul, recâștigându-și nu numai noblețea dintâi naturală (adamică), dar și cea supranaturală, dar de nesuportat încă din pricina lipsei curățirii lor prelabile (50-51); dar ulterior au ajuns curați, părtași ai focului lui Dumnezeu și au avut în ei, curați, pe Cel curat (52).

Așa cum cremenea lovită de un fier scoate fier, care aprinde apoi o flacăra, tot așa și sufletul lovit cu invocarea și pomenirea continuă a lui Iisus se aprinde de îndrăgostirea lui Dumnezeu și iradiază frumusețea lui naturală (53). Rugăciunea e căutarea și bătaia la ușa Împărăției cerurilor dinăuntrul nostru [*Lc* 17, 21] (54-55), și ea duce la încălzirea inimii și aprinderea de foc în meditația ei [*Ps* 38, 4] (54). Oprirea patimilor e cu puțință și celor ce trăiesc în lume, ștergerea lor e însă cu neputință (56), pentru că patimile trupului/cărnii sunt ca un foc care se stinge când nu mai este lemn, dar se aprinde când se apropie de lemnul plăcerii (57). Cine vrea să guste dulceața mierii nu trebuie să uite de ostenele și acul albinei (58); cine nu știe să înoate nu se poate scufunda și vedea cu ochi deschiși peștii de acolo, cum fac scufundătorii experimentați (59-60). Așa și mintea isihastului zboară ca o albina lucrătoare spre înălțimea vederii contemplative a lui Dumnezeu, după care se scufundă în adâncul inimii și vede gândurile de aici (61). Ca o oglindă transparentă mintea curățită atât vede, cât și oglindește petele sufletești ale altora (62). Există o diferență radicală între contemplarea [*theōria*] filozofilor păgâni, pur mentală, tehnică și ipotetică, și vederea contemplativă a lui Dumnezeu și a celor ce sunt, care duce la adevărata înțelepciune și înțelegere, proprie isihaiștilor (63-65). Cunoașterea existențelor îngâmfa [*I Cor* 8, 1], iar știința lui Dumnezeu duce la modestie, dar cel care a unit în mod just pe prima ca pe o slujnică cu stăpâna ei, acela are odată cu luna și soarele, de la care-și primește lumina ei luna (66). Așa cum eclipsele și norii întunecă lumina lunii, tot așa și păcatul și umbra lui întunecă și țin în beznă tot sufletul (67). Așa cum Hristos S-a schimbat la chip și Și-a arătat slava în munte, deasupra vacarmului vieții, tot așa și noi trebuie să urcăm muntele cunoașterii și ascezei și să intrăm prin iubire în întunericul tainei și vederii lui Dumnezeu (68), care e o înviere a sufletului înainte de învierea trupurilor (69). Mare lucru și mare vietate e omul, fiindcă a primit harul lui Dumnezeu de trei ori: suflat peste el la creația lui [*Fc* 2, 7], peste Apostoli [*In* 20, 22] la venirea lui Hristos pentru replămădirea lui, și peste fiecare la renașterea sa prin Botez, urmată de invocarea Sfintei Treimi (70-72). Neascultarea lui Adam a stins prima frumusețe a omului; și-a pierdut strălucirea și veșmântul său țesut de Dumnezeu, pe care le-a înnoit/restabilit Hristos, îndumnezeindu-l prin participarea la El și arătând că omul e cu adevărat mare și dincolo de orice cuvânt și minune (73). Apa care curge repede nu poate fi tulbure ușor curățindu-se prin mișcarea ei; dar cea care curge lent rămâne tulbure din pricina nemișcării; la fel și apa care izvorăște din pământul inimii, se curăță dacă se mișcă sprinten prin lucrarea poruncilor (74-75). Demonul

„Caliștii” Filocaliei și scrierile lor isihaste: enigme, descoperiri și o recentă restituire

e un arcaș care aruncă mereu spre noi săgețile poftelor rușinoase ca să ne dea motive, dar ele se risipesc când isihastul aruncă spre ele săgețile chemării lui Iisus și pazei minții (76). Divinul fără formă ia formă în minte prin asemănările imateriale create în ea prin împlinirea poruncilor pe măsură ce se ridică de la chipul la asemănarea cu Dumnezeu (77). Curățită, mintea dobândește formă de înger (78). Întruparea lui Hristos a dat îngerilor harul neschimbabilității, neschimbabilitate care are loc și în sufletul care, rănit de Hristos, ajunge la iubirea desăvârșită, și nu se mai poate întoarce înapoi (79). Dar, ca și aurul, nici sufletul nu poate fi curățit decât trecând prin cuptorul încercărilor sau tulburărilor aduse de demon (80), asemenea copiilor din cuptorul de foc al Babilonului (81). Fiindcă, asemenea israeliților nimeni nu ajunge la Ierusalimul păcii dacă nu iese din Egiptul păcatului mâncând ierburi amare și azimi (82). Când sunt conduse cum se cuvine, cele două puteri pătimase ale sufletului: pofta [*epithymia*] și irascibilitatea [*thymos*] sunt parte a sufletului, dar când se abat de la cuviință devin parte a trupului. Atunci ele devin cumplite. Le desființează însă plânsul, străpungerea inimii și smerenia, după care vine și curățirea trupului (83). Ca orice casă, și casa sufletului se construiește numai din materiale adunate în prealabil (84). Tot ce se face pentru Dumnezeu urcă spre desăvârșire, cum arată relația dintre Marta și Maria [*Lc* 10, 39-42], pentru că Maria e amintită prin Marta, iar Hristos Își aduce aminte de Maria prin Marta (85). Dacă diminuarea patimilor se face prin multe feluri, desființarea lor se face numai atunci când libertatea rămâne neclintită în cadrul ascultării (86). Demonul vine în moduri diferite: la începători și cei aflați în viața practică prin zgomote și sunete nearticulate, iar la cei dedicați contemplării prin imaginații, culori, lumini (87), în care demonul se preschimbă în chip înșelător ca să-l amăgească pe cel curat să primească prin astfel de lumină întunericul (88). Dar când apare ca Hristos sau un sfânt, o face ca să tulbure sufletul care se roagă (90), dar cel care trăiește în simplitate, asemenea unui copil, insensibil la laude și reproșuri, acela știe să scape din imaginile fantastice ale demonilor (91). Așa cum cine și-a pierdut o haină, îi ține minte culoarea, tot așa și sufletul înclină spre lumină, chiar când i-o arată demonii, pentru care are memoria veșmântului de lumină în care Adam a fost îmbrăcat ca și cu o haină, țesută de Dumnezeu, și pe care acela o avea înăuntrul său, dar învăluia tot trupul ca o oglindă (92-93). Întrupându-Se, ca al doilea Adam, Cuvântul lui Dumnezeu a reaprins fitilul luminii dumnezeiești și a curățit făcând ca un soare oglinda trupului înnegrită prin căderea lui Adam, astfel că acum Împărăția cerurilor este înăuntrul nostru [*Lc* 17, 21] (94). Dacă cel aflat în viața practică trebuie să se roage de șapte ori [*Ps* 118, 64], cel intrat în viața contemplativă trebuie să se roage pururi, având mereu pomenirea lui Iisus, în orice împrejurare, chiar și atunci când doarme, fiindcă rugăciunea ca activitate a minții nu cunoaște limită (95). Calitatea rugăciunii curate o arată observarea cu atenție a sfârșitului ei,

Arhid. Prof. Dr. Ioan I. Ică jr

care este o permanentă străpungere, zdrobire de inimă și iubire de aproapele (96). Curăția sufletească are simboluri exterioare (în vestimentație, purtare, vorbire), dar e definită mai ales de smerenia interioară, făcătoare de înălțime (97). Cine n-a ajuns la pacea gândurilor n-a ajuns nici la nepătimire (98), după cum cine n-a ajuns la porțile Ierusalimului n-a văzut încă Sionul, n-a sărutat Sfântul Mormânt și nu s-a desfătat de lumina dumnezeiască izvorâtă din acesta (99). La fel trezia nu se poate arăta fără lucrarea minții care netezește asprimea sufletului (100), iar meditația continuă a Scripturilor umple sufletul cucerit de Dumnezeu de veselie (101). Când însă mintea santinelă moțăie, cetatea sufletului e cucerită de asprime, duritate, rușine, fantezii, ceartă, zel inoportun (102). Dar când e ocupată integral de Duhul, mintea aprinde în camera cea mai dinăuntru a sufletului focul dumnezeiesc și atunci tot omul e cuprins de lumină și însuși oasele Îl laudă pe Dumnezeu [*Ps* 34, 10] (103). Ultimele capitole (104-108) sunt dedicate gândurilor prin care demonii încearcă să-i prindă în curse și să-i întoarcă din drum pe cei ce se luptă: între acestea sunt evidențiate cumplita patimă a concupiscentei sau poftii sexuale (105) și disperarea (106). În toate aceste încercări este nevoie însă de răbdare, căci fără pedagogia lor nu este mântuire (108). Finalul este consacrat unei extinse explicații a poruncii „Creșteți și vă înmulțiți!” [*Fc* 1, 22] date de Dumnezeu omului la creație, un text prezentat ca o mare dificultate asceților și contemplativilor. Pentru patriarhul Calist I el este valabil atât pentru cei căsătoriți, cât și pentru cei care viețuiesc în feciorie, pentru că are un sens natural, prin care indică reproducerea și succesiunea naturală a oamenilor, dar și omul supranatural, prin care se referă la slava fără sfârșit a împărtășirii/participării la Dumnezeu. Din cauza înfrângerii omului prin cădere, care a adus cu sine reproducerea împătimită, natura umană s-a rostogolit spre cele paranaturale, omul slujind la două legi: naturală și paranaturală. Legea naturală știe să urmeze legii lui Dumnezeu și cuvântului Evangheliei, care cinstește căsătoria, dar îmbrățișează și fecioria. Legea naturală umple lumea de jos, iar legea supranaturală umple lumea de sus fiindcă îndrăgostirea de Dumnezeu [erosul divin] atrage legea naturală spre cea supranaturală. Aceasta din urmă e harul Duhului Sfânt care biruie trupul și combate legea paranaturală a plăcerii ascunsă în omul interior și care se luptă în el împotriva Duhului și-l face rob al păcatului. Vindecarea se face prin paza poruncilor și lucrarea minții de chemare repetată a lui Iisus, care prin trezie și aducere aminte de Dumnezeu prăjește în strălucirea luminii dumnezeiești orice gând pătimăș prefăcându-l în pulbere (109).

Evaluare provizorie

O evaluare de ansamblu a învățaturii isihaste a patriarhului Calist I este deocamdată prematură, ea trebuind să aștepte publicarea corpusului celor 63 de omilii inedite ale patriarhului isihast, care alcătuiesc partea centrală a operei acestuia.

„Caliștii” Filocaliei și scrierile lor isihaste: enigme, descoperiri și o recentă restituire

Editorul „Capitolelor despre curăție”, profesorul Antonio Rigo, care în aparatul critic al ediției sale citează idei și expresii paralele din omiliile inedite, se limitează doar la evidențierea câtorva elemente specifice, care pot ține loc de concluzii preliminare:

„Pentru cadrul general, Calist I se bazează pe Ioan Scărarul (singurul autor citat explicit pe lângă Grigorie din Nazianz) atunci când vede în frica de Dumnezeu, în fuga de lume, în ascultare și supunere preliminariile necesare ale itinerariului ei spiritual (2).

Reia în mai multe rânduri (40, 46, 61, 95) bipartiția tradițională între *praxis*, care constă în lucrarea poruncilor, și *theoria*. Aceasta din urmă se articulează, așa cum spuse o dată pentru totdeauna Evagrie Ponticul, în contemplarea existențelor și contemplarea lui Dumnezeu (64-65).

Într-o altă perspectivă, Calist I vorbește de patru etape sau virtuți: legea introductivă, etica, practica și contemplarea (2, 39, 87). Potrivit lui, activitatea centrală este practica interioară, adică rugăciunea însoțită de trezie [*nepsis*] (18, 43, 46, 100) și atenție [*prosochē*] (96). Pentru rugăciune el întreprinde mai întâi o analiză preliminară a omului: simțuri, sufletul și puterile lui, rațiune, minte și inimă. Supunerea și armonizarea simțurilor (5) însoțită de unificarea celor trei puteri ale sufletului (6) îngăduie înălțarea spre rugăciune și contemplare. Cu privire la acest proces și pentru rugăciune folosește în mai multe rânduri (9, 11, 17, 18, 19) frumoasa imagine a chitarei și chitaristului.

Indicată ca repetare continuă în inimă a Numelui lui Iisus și starea de aducere aminte stăruitoare de El a minții (6, 10, 11, 19, 46, 53, 76) stârnește o plăcere și o veselie nespuse (53) și face de foc trupul celui ce se roagă (37, 44).

Într-un alt spirit, dar cu o atitudine analogă și aceiași termeni cu cei din celelalte opere ale sale, patriarhul Calist revine în mai multe rânduri la teofania de pe Sinai și la Schimbarea la Față de pe Tabor (20, 21, 23-25, 47-51, 68-69) – teme care făcuseră obiectul intervențiilor Sfântului Grigorie Palama și în acei ani erau în centrul discuțiilor teologice și mai cu seamă al intervențiilor antipalamiților, ca Nichifor Gregoras. Calist I leagă Sinaiul și Taborul de viața de separare și singurătate figurate de pustie și de munte. Urcușul pe munte este unirea pe vârful făptuirii practice (25) sau spre contemplarea existențelor (68). Schimbarea la Față a lui Hristos e transformarea rugătorului pe vârful urcușului său duhovnicesc (25, 68), suirii pe muntele practicii și contemplării urmându-i intrarea în interiorul tainic și vederea lui Dumnezeu (68).

Patriarhul Calist I își fixează atenția pe rugăciune, pe repetarea numelui lui Dumnezeu, văzută ca o lucrare interioară săvârșită în inimă și constând în concursul simfonic al celor trei elemente care formează omul interior: sufletul (re-

Arhid. Prof. Dr. Ioan I. Ică jr

convertit în puterile sale), rațiunea și mintea. Rugăciunea e cea care conduce spre vederea luminii și transformarea luminoasă a rugătorului.

Mai rămâne de adăugat că în această învățătură despre rugăciune ca activitate prin excelență a omului interior, în indicațiile despre lupta cu gândurile și sugestiile demonice, precum și în alte aspecte, Calist I se face în mai multe rânduri ecoul învățăturilor prezente în scrierile povătuitorului său, Grigorie Sinaitul. Trebuie să observăm însă că, și atunci când tratează despre rugăciunea interioară și «pogorârea minții în inimă», Calist I nu vorbește niciodată de tehnicile psihofizice propagate de manualele lui ps-Simeon Noul Teolog, Nichifor Isihastul și al povătuitorului său. Aluziile sale la metodă, deși recognoscibile, apar învăluite și dificil de înțeles de un cititor care nu o știe și nu e povățuit în acest sens³⁸.

³⁸ A. Rigo, 2010, p. 336-338.